

Синтаксичне розмаїття та специфіка безособово-інфінітивних конструкцій у творах Г. Квітки-Основ'яненка

Шкіцька І. Ю.

ст. викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Відокремленого підрозділу Європейського
університету у м. Тернополі

Твори Г. Квітки-Основ'яненка знаменують новий поступ у розвитку української мови та літератури, зокрема прози, у першій половині ХІХ ст. Це був час "пробудження соціальної і національної самосвідомості українського народу" [1, 435]. Творчість Г. Квітки-Основ'яненка, зокрема збірка "Малоросійські повісті", яскраво засвідчила, що українська мова може бути повноправною літературною мовою і підходить до різних жанрів [7, 101]. Письменник широко використав багатства української мови, що ввібрала у себе фольклор та побутово-говірну мову Слобожанщини, і підніс її до рівня літературної. Твори Г. Квітки-Основ'яненка чарують мовним колоритом і сучасних читачів. Якщо лексика та фразеологія літературних надбань письменника достатньо вивчена, то у царині синтаксису є питання, що потребують наукової розвідки. Зокрема, актуальним є вивчення особливостей безособово-інфінітивних конструкцій.

Метою статті є окреслення специфіки безособово-інфінітивних речень у творчості Г. Квітки-Основ'яненка.

Безособово-інфінітивними реченнями умовно називаються безособові синтаксичні одиниці, структурно необхідною частиною яких є постпозиційний інфінітив. Залежно від вираження неінфінітивного компонента виділяються дієслівні, прислівникові та прономінальні безособово-інфінітивні речення.

У творах Г. Квітки-Основ'яненка часто вживані дієслівні безособово-інфінітивні конструкції з лексемами **хотітись, доводитись, лучатись, (не) годитись, доставатись, (не) випадати, (не) приходити, (не) вдаватись, не подобати** у позиції безособового дієслова, наприклад: *[Скільки я не роздумувала, як-то не розбирала, -] не приходять мені бути панею (Г. Квітка-Основ'яненко); [- Так така-то моя доленька нещаслива? Так,] такому-то дурневі достанеться орудувати надо мною? (Г. Квітка-Основ'яненко); [Я б і про себе сказала б вам, як я його люблю, так] не годиться про се розказувати (Г. Квітка-Основ'яненко); Вже нам не подобає проти вас рівнятися, ми й постоїмо (Г. Квітка-Основ'яненко). Паралельно з повною дієслівною формою "не подобає" функціонують конструкції з усіченою формою – "не подоба", наприклад: *Вже нам не подоба вас рівнятися, [ми й постоїмо] (Г. Квітка-Основ'яненко).**

Активно функціонують у мові творів Г. Квітки-Основ'яненка прислівникові та прономінальні безособово-інфінітивні конструкції – речення, до предикативного центру яких входять дієслово-зв'язка **бути**, інфінітив та прислівник/прономінальний компонент у заперечній або стверджувальній формі.

Дієслівна зв'язка в аналізованих конструкціях, набуваючи певних часових і способових форм, виражає різні предикативні значення. Це значення реальної модальності теперішнього (у стверджувальних прислівникових безособово-інфінітивних конструкціях та заперечних прономінальних дієслівна зв'язка, що виражає предикативне значення реальної модальності теперішнього часу, матеріально не виражена), минулого та майбутнього часів. Пронімінальні безособово-інфінітивні речення, в яких зв'язкою виражалось би значення реальної модальності майбутнього часу, у творах Г. Квітки-Основ'яненка не зафіксовані, хоча такі конструкції є частотними у творах сучасних українських письменників, наприклад: *Там **бу-у-уде** на що дивитися, [і таких пісень наслухаєшся, що мой-мой!]* (Р. Іванчук); *[От не щастить! Це ж зовсім близько од гречки]. Ніяк **буде** і їсти йому (пораненому) понести* (А. Головка). ***Буде** з ким, старенькій, мені вечорком на лаві гомоніть* (І. Жиленко). У картотеці наявні безособово-інфінітивні конструкції, що виражають значення ірреальної модальності бажального способу, наприклад: ***Коли б** швидше можна **було** їм (батькам) розказати про Василя, [то як би гріх з душі!]* (Г. Квітка-Основ'яненко); *[Неділенька недалеко –] **треба б** Оксані збиратись заміж* (Г. Квітка-Основ'яненко).

Дієслово-зв'язка звичайно знаходиться в безпосередній постпозиції щодо займенника (прислівника)/слова категорії стану в заперечних прономінальних та стверджувальних/заперечних прислівникових безособово-інфінітивних конструкціях, наприклад: *[Об вечері ніхто й не думав:] **нікому було** поратись [і ніхто не хотів нічого їсти]* (Г. Квітка-Основ'яненко).

У стверджувальних прономінальних структурах дієслово-зв'язка, як правило, у препозиції щодо призв'язкового компонента, наприклад: *[...була ж і нивка, одна і друга, ще дідівська, а третю він (Наум) сам вже купив,] так **було** йому **чим** орудувати* (Г. Квітка-Основ'яненко). Проте Г. Квітка-Основ'яненко зрідка вживає стверджувальні прономінальні безособово-інфінітивні конструкції із постпозиційною зв'язкою щодо займенника/прислівника, наприклад: *[...на те й город, щоб] дурням **де було** вередувати* (Г. Квітка-Основ'яненко).

Картотекою зафіксований випадок вживання замість безособової зв'язкової форми **бути** особової, наприклад: *[...і усе-усе розказала: як і на базар ідучи зійшлися, як з базару верталися, що говорили і] – нігде **були** правди діти! [– як цілувалися..].* (Г. Квітка-Основ'яненко). Можливо, це пояснюється впливом суміжних дієслівних форм, пор.: зійшлися, верталися, говорили, нігде були правди діти.

Однією з специфічних особливостей української мови є здатність заперечних займенників та прислівників розкладатися, наприклад: нікого – нема кого, нічого – нема чого, ніде – нема де, ніколи – нема коли, нікуди – нема куди, ніяк – нема як, нізвідки – нема звідки. Цікаво, що для мови Г. Квітки-Основ'яненка характерні переважно синтетичні (стягнені) форми (нестягнені прономінальні компоненти картотекою не зафіксовані), наприклад, пор.: [*... а тут ще, на біду, підслухав, що Маруся об комусь все дума і що*] йому (Василеві) **нічого** тут убиватися... (Г. Квітка-Основ'яненко) – **Нема чого** йому (Степану) боятися! [*Математика – він чудово її знав*] (В. Підмогильний).

Заперечувальні прономінальні безособово-інфінітивні речення у Г. Квітки-Основ'яненка частотніші за стверджувальні, що характерно і для мови письменників ХХ століття. Серед заперечувальних переважають речення з прономінальним компонентом **ніщо, ніхто, ніде/нігде, нікуди, ніколи**, наприклад: [*Нас люди більше знають, чим його, і всі б до нас повернули,*] так **ні за що** зачепитись (Г. Квітка-Основ'яненко); [*Бач, проїжджаючих багато і в хаті, і в кімнаті,*] **ніде** з тобою й поговорити (Г. Квітка-Основ'яненко). У художніх текстах творів Г. Квітки-Основ'яненка, як і творів Т. Шевченка, І. Нечуя-Левицького, М. Вовчок, поряд з прономінальними безособово-інфінітивними реченнями з прислівниковою формою **ніде** функціонують конструкції з **нігде**, наприклад: **Нігде** Домасі дітись, треба вертатись... (Г. Квітка-Основ'яненко). Реченнєві ж прономінальні безособово-інфінітивні структури з **нігде** вже для мови письменників другої половини ХХ ст. не характерні.

Частотними для творів Квітки є прономінальні безособово-інфінітивні речення із займенниковим компонентом **ніщо** у формі родового та знахідного відмінка, що виражають **непотрібність** здійснення дії, наприклад: *Та вже тут нічого патякати: [я вже старому Кандзюбі казала, щоб сьогодні і старостів прислали]* (Г. Квітка-Основ'яненко). Рідшою функціональністю відзначаються структури зі сполученням займенника **нічого** у формі орудного, давального та знахідного відмінків та прийменників (для, к, за, до і т. д.), наприклад, пор.: *Вже тепер ні к чому починати квітки вишивати. [Вже суботонька]* (Г. Квітка-Основ'яненко) – "Вже тепер не треба починати квітки вишивати". Критерієм розрізнення конструкцій, що виражають значення **неможливості** здійснення дії, та структур, що виражають значення **непотрібності** здійснення дії, є контекст, а саме наявність/відсутність речового значення прономінального компонента, пор.: [*... там і богослови їли печені гарбузи,*] так нашому братчику **нічого** туди квапитись (Г. Квітка-Основ'яненко) – "так нашому братчику не треба туди квапитись" – *"так нашому братчику неможливо туди квапитись"; [*От вже як піду заміж, надіну очіпок, тогді*] вже нікуди гуляти, [*тогді вже зупинюся...*] (Г. Квітка-Основ'яненко) – "заміжній жінці не треба гуляти" – "заміжній жінці не можна гуляти" – *"заміжній жінці неможливо гуляти".

У сучасній українській мові простежується тенденція до послаблення іменного значення займенникових слів. Прикладом цього є функціонування ідіоматичних висловів типу *нічого робити, ніде правди діти, далі нікуди* і т. д., в яких іменне значення займенників (прислівників) повністю втрачається [5, 212]. У творах Г. Квітки-Основ'яненка часто вживаними є вислови **нічого робити, нічого й казати, нігде дітись**, у яких прономінальний компонент частково чи повністю втратив речове значення, наприклад, пор.: *[Ох, не хотілось було цього казати, та ви мене розжалобили! ... бо мені дуже жалко, що рішаюся Василя, та] нігде дітись!* (Г. Квітка-Основ'яненко) – "... бо мені дуже жалко, що рішаюся Василя, та] я нічого змінити не можу" (значення неможливості здійснення дії через відсутність місця реченнєва конструкція не виражає); *Пан писар і козаки – нічого робить – порозходились...* (Г. Квітка-Основ'яненко); *[...старі нарядилися, як довг велить, а що Маруся прибралася,] так вже нічого й казати* (Г. Квітка-Основ'яненко) – "Маруся прибралась так гарно, що неможливо передати словами" (значення неможливості здійснення дії через відсутність слів та непотрібності дії частково втратилось).

Серед стверджувальних частіше зустрічаються реченнєві одиниці з прономінальним компонентом **що, хто** у різних відмінкових формах, наприклад: *У багатого і є з чого, і є кому усе злагодити* (Г. Квітка-Основ'яненко). Специфічними є стверджувальні конструкції з займенником **що** у формі родового відмінка та інфінітивним компонентом, вираженим дієсловами на зразок *слухати, говорити*, наприклад, пор.: *[Як же у городі було аж три прихода, а у кожному по два дяка та сьомий сільський, так де зійдуться, так-так!] Є чого послухати, [як стануть розказувати]* (Г. Квітка-Основ'яненко) – *[Чоловікам пасує висота, Коли] про рід свій є їм що сказати* (С. Галябарда).

У творах Г. Квітки-Основ'яненка зустрічаються безособово-інфінітивні речення з незаміщеною позицією інфінітива. Регулярними є конситуативно та контекстуально зумовлені неповні реалізації цих структур, наприклад, пор.: *[Микита Уласович вже й дримати став; по його,] так вже б пора і додому...* (Г. Квітка-Основ'яненко) – "так вже б пора йти/вертатися/їхати додому"; *[Хоч би вони як не розписували, а нам не можна йти: нам суть удобно,] нам ніколи!* (Г. Квітка-Основ'яненко) – "нам ніколи йти"; *[Біля круглого трактиря чугуєвського перекупка так аж забожилась, що] не можна дешевше* (Г. Квітка-Основ'яненко) – "не можна дешевше продати".

Серед прислівникових безособово-інфінітивних конструкцій частотними є структури з прислівниками **пора, можна, час, треба, годі**, наприклад: *Іще не час було Марусі послухати [, – знай, піч колуна]* (Г. Квітка-Основ'яненко). Картоотекою зафіксовані тільки конструкції з **годі** в значенні "досить", наприклад: *Годі плакати, Марусю! [Устань та слухай, чого я питатиму]* (Г. Квітка-Основ'яненко). Прислівникові безособово-інфінітивні конструкції з предикативом **годі**, що виражають значення неможливості здійснення дії (наприклад, речення *[Снав я нічку,*

спав я другу,] Годі **знести** серцю тугу (Ю. Федькович) означає "неможливо знести серцю тугу"), у творах Г. Квітки-Основ'яненка не трапляються.

Подекуди зустрічаються реченнєві одиниці з прислівниками **трудно, гидко, сором, надобно, (не) диво та** адвербіалізованим вигуком **цур**, наприклад: [А де їм у болоті служити, були усі такі обшарпані, обідрані, що] **гидко** було на них і дивитись (Г. Квітка-Основ'яненко); **Не диво** їм (паничам) одурити селянку (Г. Квітка-Основ'яненко); **Цур** йому вже женихатись. [От на вольну швиди забратись] (Г. Квітка-Основ'яненко).. Адвербіалізувалось у складі неінфінітивного компонента прислівникових безособово-інфінітивних речень і словосполучення **велика штука**, пор.: [Побачимо, що то дальш буде;] **це не велика штука** москаля одурить! (Г. Квітка-Основ'яненко) – "не важко москаля обдурити" – "москаля можна обдурити".

В. П. Медведєв у статті "Г. Ф. Квітка-Основ'яненко та історія української літературної мови" зазначає, що письменник "боровся за демократизацію літературної мови, за її онароднення". Цим пояснюється експресивність, фамільярність, а "деколи навіть згрубілість" творів Г.Ф. Квітки-Основ'яненка [2, 146]. Експресивність мови письменника виявляється не тільки у вживанні просторічної лексики та фразеологізмів, а й у використанні розмовних синтаксичних конструкцій, зокрема риторично-модальних речень (близьких за будовою до безособово-інфінітивних), питальна чи оклична форма яких виражає розповідний зміст, наприклад: [... не їла з самого ранку нічогісінько.] **Де вже їй (Ївзі) їсти!** [Нічого й на думку не йде!] (Г. Квітка-Основ'яненко); **Куди їй (Марусі) вже їсти!** [У неї одно на думці, як і у Василя!] (Г. Квітка-Основ'яненко); – пор.: "Ївзі/Марусі неможливо їсти"; **Де їй (Марусі) ще вмирати?** [Ще тільки сьогодні четвертий день, як гаразд і занедужала...] (Г. Квітка-Основ'яненко) – пор.: "Маруся ще не може вмирати". Ознаками десемантизації цих конструкцій є передусім втрата прономінальним компонентом речового значення, недоконаний вид інфінітивної форми та інтонація.

Для мови письменника характерні ще й безособово-інфінітивні структури з **бути** в позиції дієслова в безособовій формі. Вони виражають значення необхідності здійснення дії у минулому і мають розмовний характер, наприклад: [Піймали на злодійстві], **так було** дома й дати прочуханку (Г. Квітка-Основ'яненко); [– Чом ти, Миколо, не урядився у ту свиту, що тобі тесть подарував?] **І жупан було** одягти (Г. Квітка-Основ'яненко); **А вам було**, пане сотнику, [дивлячись на моє глумленіє,] мовчаніє учинити... (Г. Квітка-Основ'яненко).

Отже, мова творів Г. Квітки-Основ'яненка є багатою і вражає різноманітністю синтаксичних конструкцій, зокрема безособово-інфінітивних речень, які активно вживаються письменником, надаючи текстам розмовного звучання та невимушеної простоти.

1. Історія української літератури/ Ред. кол. Кирилюк Е. У 8 т. – т. 2. – К., 1967.
2. Медведєв Ф. П. Г. Ф. Квітка-Основ'яненко та історія української літературної мови // Вербицька Є. Г. Г. Ф. Квітка-Основ'яненко (життя і творчість). – Х. : Вид-во Харківського університету, 1968. – С. 142-154.
3. Наконечний М. Г. Квітка-Основ'яненко і розвиток національної літературної мови // Мовознавство. – 1990. – № 4. – С. 63-69.
4. Квітка-Основ'яненко Г. Вибрані твори. – К., 1963.
5. Слинко І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання. – К.: Вища шк., 1994. – 670 с.
6. Шмелев Д. Н. Экспресивно-ироническое выражение отрицания и отрицательной оценки в современном русском языке // Вопросы языкознания. – № 6. – 1958. – С. 65-66.
7. Ятищук О. Роль Г. Квітки-Основ'яненка у становленні й розвитку нової української літератури та української літературної мови // Українська мова і література: сучасний стан, перспективи розвитку: Науковий щорічник. – Тернопіль, 1999. – С. 100-102.

Статтю присвячено вивченню безособово-інфінітивних речень у творах Г. Квітки-Основ'яненка. Автор досліджує репрезентованість дієслівних, прислівникових і прономінальних безособово-інфінітивних речень у творах письменника. Порівнюється частотність функціонування стверджуваних і заперечних безособово-інфінітивних речень. З'ясовано позицію дієслова-зв'язки щодо неінфінітивного компонента в аналізованих конструкціях. Ураховано заміщеність / незаміщеність позиції інфінітивного компонента у їх структурі.

Ключові слова: безособово-інфінітивні речення, стверджувальні / заперечні конструкторії, дієслово-зв'язка, призив'язковий компонент, препозиція / постпозиція.

Шкицкая И. Ю. Синтаксическое разнообразие и специфика безлично-инфинитивных конструкций в произведениях Г. Квитки-Основьяненко

Статья посвящена изучению безлично-инфинитивных предложений в произведениях Г. Квитки-Основьяненко. Автор исследует репрезентацию глагольных, наречных и прономинальных безлично-инфинитивных предложений в произведениях писателя. Сравняется частотность функционирования утвердительных и отрицательных безлично-инфинитивных предложений. Выяснена позиция глагола-связки относительно неинфинитивного компонента в анализируемых конструкциях. Учитывается занятость / незанятость позиции инфинитивного компонента в их структуре.

Ключевые слова: безлично-инфинитивные предложения, утвердительные / отрицательные конструкции, глагол-связка, присвяточный компонент, препозиция / постпозиция.